

УДК 314.18:94(47+57)(477)"1941/1945"

ЗАГАЛЬНІ ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Лавер О. Г. (Ужгород)

У статті вивчаються питання військових втрат Радянського Союзу, Німеччини та їхніх союзників у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Також розглядаються втрати цивільного населення СРСР та українського народу в цій війні.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, загальні втрати населення, військові втрати.

Оскільки втрати українського народу завжди розчинялися в загальносоюзних, то встановлення їхньої, хоча б наближеної, величини – задача непроста. Через те що загальносоюзні втрати можна встановити тільки оціночним шляхом, подібний метод слід застосовувати і для визначення українських втрат. Іншими словами, потрібно «оцінювати вже оцінені дані та результати».

Про те, що втрати українського народу в роки Великої Вітчизняної війни – маловивчена тема, свідчить такий факт. У книзі колишнього спікера Верховної Ради України, історика за фахом В. М. Литвина [1], загальним обсягом 464 сторінки, питанню втрат українського народу відведено всього 5 сторінок! Автор зазначає, що «...за даними української «Книги пам'яті» на фронтах загинуло 3 млн. уродженців України, але за достовірність цієї цифри ручатися не можна. Проте в сучасній історії вона побутує, оскільки іншої нема» [1, с. 438]. Тут В. Литвин помилився. Автори монографії [2] (група Кривошеєва) нарахували 1 млн. 377 тис. 400 загиблих на фронтах війни українців, що склало 15,89% загальних втрат (з 8 млн. 668 тис. 400 загиблих червоноармійців) [2, с. 238]. Однак авторів зазначеної монографії критикують через заниженість їхніх даних про втрати збройних сил СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Якщо вести мову про загальні втрати, то тут маємо такі дані. Колишній перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький на святкуванні 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні озвучив цифру 6,75 млн. загиблих жителів України [3]. Через майже 30 років В. Ерліхман загальні втрати народу України оцінив близькою цифрою – 6,85 млн. загиблих [4, с. 26]. Енциклопедія українознавства [5], яка вийшла в світ після війни й була перевидана в Україні у 1994 р., прями та непрями втрати населення України визначає у 14 млн. осіб, у тому числі 5 млн. загиблих, з яких 2 млн. становили євреї [5, с.155]. Але вже на наступній сторінці Енциклопедія українознавства цифру загиблих збільшує до 6 млн. осіб [5, с. 156]. Аналогічним чином С. Чорний на 19-й сторінці свого дослідження [6] кількість загиблих українців оцінює в 6 млн. осіб, а на 30-й сторінці

втрати населення України він вже оцінює у 10,5-11 млн. осіб, у тому числі власне українців – 7 млн. (63,6-66,7%). Б. Соколов вважає, що в цифру 7 млн. загиблих жителів України входять 2,5 млн. військовослужбовців та 4,5 млн. загиблих мирних громадян [7]. Книга пам'яті України наводить ті ж цифри втрат [60, с. 563], зазначаючи разом з тим, що в роки війни загинуло 16,7% населення України. Професори М. Коваль та В. Косик визначають загальні втрати населення України у 8 млн. загиблих, з тією різницею, що за В. Косиком загинуло 2,5 млн. військових та 5,5 млн. цивільних жителів України, а за М. Ковалем загинуло 3 млн. військових та 5 млн. цивільних жителів України [8, с. 21].

Енциклопедія Великої Вітчизняної війни, видана в радянські часи [9] стверджує, що в роки війни загинув кожний 6-й житель України [9, с. 742]. За С. В. Кульчицьким на червень 1941 р. населення України становило 41,657 млн. осіб [8, с. 21]. Таким чином, взявши за основу наведені вище дані, одержуємо цифру 6,943 млн. загиблих. Довідник з історії України наводить наступні цифри втрат: загинуло 5,5 млн. цивільних громадян, 1,367 млн. військовополонених та ще 3 млн. загинуло під час бойових дій [10, с. 200]. Разом – 9,869 млн. загиблих, хоча переважна більшість загиблих радянських військовополонених, як ми покажемо нижче, не були уродженцями України. Тому з даних наведеного вище джерела впливає цифра 8,5 млн. загиблих у роки війни жителів України. Очевидно, маючи на увазі цифру 9,867 млн. загиблих, П. Тронько говорить вже про 10 млн. загиблих у роки війни українців [11, с. 99]. П. Проциком втрати населення України визначаються в 2,5 млн. загиблих військових та 5,5-6 млн. загиблих цивільних громадян [12]. І, нарешті, у джерелі [13] з посиланням на військово-історичний центр Збройних сил Російської Федерації наводяться дані про те, що в роки війни втрати України становили 1,4 млн. військових і 3,3 млн. цивільних громадян, нараховувалося 1 млн. оstarбайтерів, та ще 0,2 млн. жителів України емігрували на Захід. Разом, таким чином, загинуло 4,7 млн. жителів України.

Зводячи докупи наведені вище дані, одержуємо наступні числові ряди, які характеризують втрати населення України в роки Великої Вітчизняної війни.

1. **Військові втрати:** 1,377 млн.; 1,4 млн.; 2,5 млн.; 3 млн. загиблих, маючи на увазі зауваження цитованого вище В. Литвина про те, що цифра 3 млн. загиблих на фронті жителів України довіри не викликає. Отже, військові втрати України коливаються в межах 1,377-3 млн. загиблих.

2. **Втрати цивільного населення:** 3,3 млн.; 4,5 млн.; 5 млн.; 5,5-6 млн. загиблих. Таким чином, коливання втрат цивільного населення складає 3,3-6 млн. загиблих.

3. **Загальні втрати населення:** 4,7 млн.; 5 млн.; 6 млн.; 6,75 млн.; 6,85 млн.; 6,943 млн.; 7 млн.; 8 млн.; 8,5 млн.; 10 млн.; 10,5-11 млн. загиблих. Цифри 10-11 млн. загиблих ми вважаємо перебільшеними, оскільки, крім іншого, вони включають у себе загиблих радянських військовополонених, величезна більшість з яких не були уродженцями України, а тому не входять в її демографічні втрати. Таким чином, коливання загальних втрат населення України в роки Великої Вітчизняної війни складає 4,7-8,5 млн. загиблих.

Аналіз втрат українського народу в роки Великої Вітчизняної війни почнемо з аналізу військових втрат. Станом на 1940 р. у Червоній Армії нараховувалося 19,8% українців [14, с. 219], що приблизно відповідало питомій вазі українського населення серед усього населення тодішнього СРСР – 18,58% [15, с. 105, 108]. Проте, як зазначає Я. Грицак, у частинах Південного та Південно-Західного фронтів частка українців була вищою і сягала 50% [14, с. 219].

Червона Армія перед початком війни будувалася в три стратегічних ешелони. Перший стратегічний ешелон за радянськими даними нараховував 170 дивізій та 2 бригади (близько 2,7 млн. осіб) [9, с. 11]. Більш пізні дані говорять про 174 дивізії Червоній Армії в Першому стратегічному ешелоні плюс 7 дивізій, 2 бригади та 11 оперативних полків військ НКВС [16, с. 477-478]. А. Буровський додає, що з 2,7 млн. бійців Першого стратегічного ешелону 1,5 млн. були корінними жителями приєднаних до СРСР в 1939-1940 рр. територій, значною мірою уродженцями Галичини й Волині [17, с. 291].

3 травня 1941 р. почалося висування до західного кордону СРСР 77 дивізій Другого стратегічного ешелону Червоній Армії [16, с. 478]. Формувався Третій стратегічний ешелон у складі трьох армій – 29-ї, 30-ї та 31-ї, в яких всі командири – від командирів відділень до командирів армій – були чекістами з НКВС та НКДБ [18, с. 223-224].

Згідно із задумом радянського командування в ході операції «Гроза» – раптового нападу Червоної Армії на Німеччину – Перший стратегічний ешелон радянських військ наносив основний удар і ніс у результаті цього великі втрати, а війська Другого стратегічного ешелону, переступивши через трупи бійців Першого стратегічного ешелону, мали донести червоний прапор перемоги аж до Берліна [19, гл. 26]. На армії Третього стратегічного ешелону покладалося завдання зачистки та «совєтизації» новоприєднаних територій. Таким чином, відповідно до плану операції «Гроза» сталінське керівництво цілком свідомо приносило життя сотень і сотень тисяч українців, які вціліли від голодомору і репресій, а також жителів приєднаних у 1939-1940 рр. територій, у тому числі й західних українців, на вівтар світової революції. Але раптовий напад німців 22 червня 1941 р. ці плани зірвав.

Тільки за перші 17 днів війни безповоротні втрати лише Західного фронту становили 341 тис. осіб, у тому числі 200 тис. полонених [17, с. 292]. Німецькі дані говорять про 288 тис. полонених [17, с. 292]. На листопад 1941 р. до німецького полону потрапило 3,6 млн. червоноармійців, з них 1,3 млн. становили українці [14, с. 219]. Тобто кількість військовополонених Червоної Армії в 1941 р. перевищила на 300 тис. осіб чисельність вермахту (3,3 млн.), який воював на Східному фронті [20, с. 25]. Радянських військовополонених виявилася така величезна кількість, що німецьке командування було змушене розпустити частину з них «по домівках». Згідно з наказом генерал-квартирмейстера німецьких військ від 25 липня 1941 р. за № 11/4590 оголошувалося звільнення з німецького полону представників ряду національностей: німців Поволжя, прибалтів, українців, а пізніше – білорусів [2, с. 459]. Я. Грицак додає, що їх відпускали для збирання врожаю, щоб забезпечити продовольством німецьку армію і рейх. Причому, якщо клопотали місцеві жителі, то, крім представників зазначених національностей, відпускалися на волю й військовополонені-росіяни [14, с. 229]. Звільнення радянських військовополонених з німецького полону було призупинене розпорядженням ОКВ від 13 листопада 1941 р. за № 3900 [2, с. 459]. За цей проміжок часу було визволено, за неповними даними, 318.770 радянських військовополонених, з числа яких 277.761 осіб, або 87,14%, становили українці [2, с. 459]. Але поряд з цією називається більш висока цифра – 800 тис. відпущених з німецького полону червоноармійців [21]. Перенос 87,14% на цю цифру дає вже мінімум 697 тис. відпущених з німецького полону червоноармійців-українців. Академік Ю. Поляков сумнівається в достовір-

ності наведеної вище цифри 800 тис. відпущених на волю червоноармійців. Але сумніватися в цій цифрі можна тільки в бік її заниженості. Навіть за самими скромними підрахунками в перші місяці війни з прифронтової смуги та з німецького полону втекло 345 тис. червоноармійців, а для несення допоміжної служби в частинах вермахту вже тоді було зараховано 200 тис. червоноармійців [22, с. 322]. Ми ведемо до того, що з близько 2 млн. померлих військовополонених-червоноармійців у першу воєнну зиму 1941-1942 рр. [23] військовополонені-українці становили незначну меншість: більшість із них були або відпущені на волю, або втекли з полону, або пішли на службу до німців.

Згідно з підсумковими німецькими документами, всього в німецький полон потрапило 5,754 млн. радянських військовослужбовців, у тому числі в 1941 р. – 3,355 млн.; у 1942 р. – 1,635 млн.; у 1943 р. – 565 тис.; у 1944 р. – 147 тис.; у 1945 р. – 34 тис. осіб [20, с. 24]. Але в 1942-1943 рр. питома вага українців у складі діючої Червоної Армії була незначною. Наприклад, наприкінці 1941 р. в Панфіловській (316-й) дивізії українців було всього 7,2% її особового складу [24, с. 346]. В наступному, 1942 р., у складі, наприклад, Південно-Західного фронту нараховувалося 210 тис. росіян і тільки 31 тис. українців, а в складі Донського фронту – 216.412 росіян і 33.594 українці [24, с. 343]. У 1943 р., наприклад, під час бою під Прохоровкою, 5-а гвардійська танкова армія нараховувала 43 тис. солдатів та офіцерів 36-ти національностей, але понад 74% її особового складу становили росіяни [25]. Дані архівів Міністерства оборони СРСР про національний склад 166 стрілецьких дивізій свідчать про те, що в січні-червні 1943 р. питома вага росіян складала 64,6%, а українців – 11,8% їхнього особового складу, і лише після вступу Червоної Армії на територію України, на кінець 1943 р., питома вага росіян в указаних дивізіях зменшилася до 58,3%, а українців – зросла до 22,3% [26, с. 95]. В 1944 р. питома вага українців у діючій армії зросла до 33,93%, а в 1945 р. становила 20-25% [24, с. 343].

Але в 1944-1945 рр. вже не було масового потрапляння бійців Червоної Армії в німецький полон. Тобто відсоток військовополонених-українців був порівняно незначним. У монографії [2] наводяться дані про те, що станом на 3 жовтня 1945 р. з німецького полону було звільнено 1.836.500 радянських військовополонених, у тому числі 386.568 українців (28,24% загального числа) [2, с. 462-463].

Орієнтовна цифра померлих у німецькому полоні радянських військовослужбовців – 3,3 млн. осіб [20, с. 24], з них близько 2 млн. померли в першу воєнну зиму 1941-1942 рр. Тоді

впродовж 1942-1945 рр. у німецькому полоні померло 1,3 млн. радянських військовослужбовців. Переносячи на цю цифру наведений вище відсоток (28,24%), одержуємо, що впродовж 1942-1945 рр. у німецькому полоні могли померти 367 тис. українців. В. Ерліхман загальну кількість військовополонених уродженців України оцінює в 900 тис. осіб, з них загинуло 310 тис. [4, с. 26]. На нашу думку, кількість уродженців України, які загинули в німецькому полоні, є дещо більшою. Оцінімо її у 400 тис. загиблих.

Виходячи з наведеного вище, робимо висновок про те, що радянські військовополонені, які загинули від важких умов німецького полону на території України, в основному не були українцями, а були швидше за все уродженцями інших регіонів Радянського Союзу. Тобто втрати серед загиблих на території України радянських військовополонених не слід ототожнювати із втратами населення України. Згідно з Енциклопедією Великої Вітчизняної війни, на території України загинули 1,5 млн. радянських військовополонених [9, с. 742]. А. Перковський та С. Пирожков зменшують цю цифру до 1,366 млн. загиблих [27, с. 16]. Більш точну цифру наводить М. В. Коваль – 1.366.588 загиблих на території України радянських військовополонених [28, с. 15]. В якості цифри загиблих у німецькому полоні на території України радянських військовослужбовців приймемо цифру втрат, наведену М. Ковалем.

Згідно з [9], у Червону Армію та Військо-Морський Флот було мобілізовано 2,5 млн. уродженців України, та ще 1,3 млн. були мобілізовані в народне ополчення [9, с. 741]. Проте цей призов, виходячи з вищесказаного, фактично розбігся. А. Буровський з цього приводу наводить такі факти. Станом на 23 вересня 1941 р. в Харківському ВО на збірні пункти з'явилося тільки 43% новобранців [17, с. 193]. По територіях України, Молдавії, Білорусії та Криму число втеклих новобранців у цей час коливалося в межах 30-45% [17, с. 293]. У зв'язку з цим і військові втрати українців у перший рік війни були відносно невеликими. Так, наприклад, з 1,3 млн. мобілізованих українських ополченців, за даними В. Ерліхмана, загинуло 35 тис. осіб [4, с. 26]. Для порівняння, як зазначалося нами раніше, тільки під час битви за Москву загинуло 320 тис. народних ополченців з Росії.

Більше того, поспішний відступ Червоної Армії призвів до того, що велику кількість українців просто не встигли мобілізувати. Як зазначає А. Буровський, «...всього на временно захваченной противником территории было оставлено 5.031.600 человек из моб. ресурсов Советского Союза. В том числе в Западном ОВО – 889.112, в Киевском ОВО – 625.177 и в

Одесском ВО – 813.412 человек» [17, с. 292]. Оскільки через нестачу озброєння та бойового досвіду впродовж 1941-1943 рр. Червона Армія несла величезні втрати, це врятувало послаблений голодомором та репресіями демографічний потенціал українського народу від цілковитого винищення. Впродовж 1941-1943 рр. до лав Червоної Армії призивалися тільки ті українці та уродженці України, які виявилися на неокупованих територіях СРСР. Масовий призов до лав Червоної Армії почався з моменту вступу Червоної Армії на територію України. У зв'язку з цим А. Буровський відмічає, що в 1944 р. 940 тис. осіб були призвані в Червону Армію **повторно** [17, с. 160]. Тобто це були ті, хто розбігся в 1941 р. Впродовж 1943-1944 рр. з території України було мобілізовано в Червону Армію 3 млн. осіб [29], а всього за роки війни – понад 7 млн. осіб [11, с. 97, 29]. Потрібно наближено визначити відсоток загиблих серед загального числа мобілізованих уродженців України до лав Червоної Армії.

У фундаментальній монографії [30] говориться, що з 4,5 млн. осіб, мобілізованих до Червоної Армії з території України, загинуло щонайменше 1,3 млн. осіб, або 28,89% від усієї кількості [30, с. 80]. Також відомо, що з 192.150 призваних у Червону Армію жителів Галичини загинуло 44.730 осіб, або 23,28% усього призову [24, с. 375-376]. Із 20,2 тис. закарпатців, які воювали в 1944-1945 рр. у складі Червоної Армії, загинуло 4,75 тис. осіб, або 23,51% усього призову [31, с. 154-155]. Таким чином, відсоток загиблих українського призову до Червоної Армії може коливатися в межах 23,28-28,89%. Переносячи ці відсотки на цифру 7 млн. новобранців Червоної Армії з України одержуємо, що в роки Великої Вітчизняної війни могло загинути на фронтах 1,63-2,02 млн. уродженців України. Прийmemo середню цифру 1,825 млн. уродженців України, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Оскільки на 1944 р. СРСР майже повністю вичерпав свої людські ресурси, в Червону Армію призивалися всі, хто потрапив під руку. Наприклад, призивалися етнічні українці зі Словаччини (Пряшівщина) та з Румунії (Мараморош), хоча вони ніколи не були громадянами Радянського Союзу. З Пряшівщини до Червоної Армії було призвано понад 1 тис. осіб, у тому числі 932 особи з Бардеївської округи. Із 932 осіб на фронті загинула 31 людина, а 71 стали інвалідами [32, с. 195]. В Червону Армію пішов 701 українець із румунського Мараморошу. З цього числа 261 людина загинула на фронті [33, с. 69].

З приблизного числа 100 тис. загиблих у війну радянських партизанів [20, с. 54] на Україну припадає 55 тис. осіб [4, с. 26].

Зводячи докупи одержані вище дані,

військові втрати уродженців України загиблими та померлими від ран, у полоні, загиблих партизан і ополченців оцінюємо у 2,315 млн. осіб. Якою могла бути кількість українців із цього числа загиблих? Для відповіді скористаємося розрахунками В. Наулка [34]. За його даними в 30-ті рр. ХХ ст. в межах сучасної України українці становили 74,2% всього населення, росіяни – 8,2%, євреї – 6,5% і т. д. [34, с. 23]. Переносячи 74,2% на цифру 2,315 млн. загиблих одержуємо, що в роки Великої Вітчизняної війни військові втрати українців становили 1,718 млн. загиблих.

Кількість українців, які служили у збройних силах Німеччини, В. Ерліхман оцінює в 180 тис. осіб. Із них, за його розрахунками, в роки війни загинуло 30 тис. осіб, або 16,67% від їхньої чисельності [4, с. 26]. Але інші автори кількість українців у вермахті оцінюють вищою цифрою. Наприклад, за даними С. Дробязка, українців у вермахті було 250 тис. [35]. А. Боляновський уточнює, що з 250 тис. українців, які служили на боці Німеччини, 35 тис. перебували на службі в охоронних батальйонах, 30 тис. – у військах СС, 38 тис. – в УНА, 50 тис. – у сотнях, батальйонах та полках вермахту і т. д. [36, с. 531]. Додамо, що українці становили 30-45% особового складу власівської «Русской освободительной армии» (РОА, загальна чисельність до 40 тис. осіб), включаючи командира 1-ї дивізії РОА полковника С. Буняченка [37, с. 15]. Переносячи 16,67% на цифру 250 тис. осіб, втрати українців у збройних силах Німеччини можемо наближено оцінити у 41,7 тис. загиблих.

Перейдемо до оцінки втрат цивільного населення України. За даними Надзвичайної Державної Комісії, втрати мирного населення на окупованих територіях становили 6,39 млн. осіб загиблими, у тому числі мирного населення України – 3,092 млн. загиблими (точніше, 3.091.857 мирних жителів), або 48,39% загальносоюзних втрат [4, с. 26; 38, с. 316]. Проте і М. Солонін [38], і В. Ерліхман вважають ці цифри втрат перебільшеними. Тоді цифра понад 3,8 млн. загиблих у роки війни мирних жителів України, яка наводиться в [9, с. 742], є тим більше завищеною, як і цифра втрат 3,265 млн. загиблих мирних жителів України, яка наводиться в роботі А. Перковського та С. Пирожкова [27, с. 16]. Оскільки втрати мирного населення – це втрати переважно від антипартизанських дій вермахту, втрати єврейського та циганського населення, яке цілеспрямовано знищувалося окупантами, то почнемо саме з них.

У Трансїстрії (окупована Румунією частина південної України) було знищено понад 250 тис. євреїв та 27 тис. циган [17, с. 388]. Оскільки на всій окупованій території СРСР

нацистами було знищено 30 тис. циган [20, с. 54], а в інших областях України циган майже не було, цифру 27 тис. загиблих циган можемо прийняти в якості числа загиблих від терору окупантів циганського населення України. У зв'язку з цим цифру 15 тис. загиблих у роки окупації циган, яку наводить В. Ерліхман [4, с. 26], ми вважаємо применшеною.

За нашими обчисленнями, втрати єврейського населення коливаються в межах 1,5-2,33 млн. загиблих, причому нами взято верхню цифру – 2,33 млн. загиблих євреїв. За даними, які наводить М. Солонін, в Україні загинуло порядку 1,5 млн. євреїв [38, с. 316], хоча, можливо, в цю цифру втрат увійшли загиблі депортовані євреї із Західної Європи, втрати яких не належать до демографічних втрат населення Радянського Союзу та України. Я. Грицак кількість загиблих в Україні євреїв визначає у вишці 0,9 - 2 млн. осіб [14, с. 231]. Як і в [39], приймемо цифру понад 1,4 млн. загиблих

євреїв на території України в роки Великої Вітчизняної війни. Якщо вести мову про відносні втрати населення, то найбільшими серед народів СРСР вони були у кримчаків – тюркської народності, яка проживала в Криму і представники якої сповідували іудейську віру. Якщо напередодні війни в СРСР нараховувалося 9,5-10 тис. кримчаків, то після війни їх залишилося живими 1,4-1,5 тис. [40, с. 265]. Отже, за роки війни загинуло 8,5 тис. кримчаків, що становить 85% від їхньої довоєнної чисельності.

На підвищену питому вагу втрат єврейського населення серед втрат мирних жителів України вказують також дані, наведені Я. Грицаком [14, с. 23]. Чисельність населення в різних регіонах України в 1943 р. порівняно з 1939 р., за результатами часткового перепису населення, проведеного німцями, співвідноситься так (табл. 1).

Таблиця 1

Втрати цивільного населення в різних регіонах України за період 1939-1943 рр.

Назва регіону	Втрати населення (%)		
	Загалом	Втрати неєвреїв	Втрати євреїв
Галичина	- 22%	- 9%	- 13%
Волинь і Полісся	- 12%	- 3%	- 9%
Рейхскомісаріат «Україна»	- 30%	- 24%	- 6%

Підвищений відсоток (24%) падіння чисельності населення у Східній Україні можна пояснити як довоєнними мобілізаціями до Червоної Армії, так і евакуацією цивільного населення на схід СРСР.

Втрати мирного населення окупованих територій СРСР від антипартизанських операцій вермахту ми визначили в 0,75 млн. загиблих. Якщо взяти за основу наведені вище дані Надзвичайної Державної Комісії про те, що 48,39% усіх втрат мирного населення окупованих територій СРСР припадає на Україну, то втрати мирного населення України від антипартизанських операцій вермахту можемо наближено оцінити у 363 тис. загиблих.

Мирне українське населення також зазнавало втрат у районах бойових дій, від артобстрілів та авіанальотів ворогуючих сторін. Ми визначаємо ці втрати в 1,5 млн. загиблих, у тому числі 1,4 млн. загинули під час блокади Ленінграда та при обороні Сталінграда, а 100 тис. – в інших місцях (при обороні Києва, Одеси й т. д.). Виходячи з останньої цифри, втрати мирного населення України в зоні бойових дій можемо наближено оцінити в 60 тис. загиблих.

Мирне населення України несло також і

інші втрати. В перші дні війни в тюрмах Західної України органами НКВС були розстріляні тисячі в'язнів. За даними О. Субтельного, в тюрмах Західної України було розстріляно 15 тис. осіб, у тому числі 10 тис. – у тюрмах Галичини та 5 тис. – у тюрмах Волині [41, с. 400]. Таким чином, наведені вище втрати цивільного населення України сягають 1,868 млн. загиблих.

Але даною цифрою втрати мирного населення України не обмежуються. Кількість мирних жителів, які загинули від жорстоких умов окупаційного режиму, була визначена нами у 2,05 млн. загиблих. Переносячи на цю цифру наведені вище 48,39%, кількість загиблих від жорстоких умов окупаційного режиму мирних жителів України можемо наближено оцінити у 0,992 млн. осіб. У цю цифру нами включено також 100 тис. померлих від голоду в 1941-1942 рр. міських жителів на окупованих територіях України [6, с. 11]. Виведена нами цифра втрат є меншою, ніж та, яка наводиться в роботі В. Ерліхмана – 1,5 млн. загиблих [4, с. 26].

Втрати вивезених на примусові роботи до Німеччини радянських громадян-остарбайтерів визначені у 0,852 млн. загиблих. За даними, які наводить А. Буровський, від 2/3 до 3/4 остарбайтерів, вивезених до Німеччини,

становили жителі України [17, с. 392-393]. Порівнюючи наведені вище цифри, одержуємо, що кількість загиблих українських остарбайтерів коливається в межах 0,568-0,639 млн. осіб. Прийmemo середню цифру 0,604 млн. загиблих на примусових роботах у Німеччині українських остарбайтерів.

Поряд із загальносоюзними втратами, населення України зазнало ще й таких втрат, що не були притаманні іншим регіонам СРСР, які були окуповані й де велися бойові дії.

По-перше, це втрати внаслідок українсько-польського етнічного конфлікту, який мав місце в 1942-1944 рр. на землях Галичини, Волині та південно-східної Польщі. Дані про те, що від рук УПА в цьому конфлікті загинуло 100-500 тис. етнічних поляків [17, с. 310], є багатократно перебільшеними. Аналогічно, далекими від істини є обчислення польської сторони про 60-100 тис. загиблих з обох сторін, причому 50 тис. польських втрат припадає на Волинь, і польські втрати становили 2/3 всіх втрат [14, с. 254]. На перебільшеність польських даних про втрати в цьому конфлікті вказав український дослідник І. Ільошин [42, с. 118]. Додамо, що польські джерела тих років давали набагато менші оцінки польських втрат. Наприклад, станом на 7 жовтня 1943 р. делегат польського емігрантського уряду на Волині К. Банах кількість загиблих поляків визначив у 15 тис. осіб [43, с. 180]. Із даних І. Ільошина випливає, що на Волині загинуло мінімум 19,5 тис. поляків [42, с. 118], але аж ніяк не 50 тис. На Галичині, за оцінками конспіративної польської періодики тих часів, до березня 1944 р. загинуло 8 тис. поляків [44, с. 48]. У 2002-2003 рр., коли був підвищений інтерес до українсько-польського етнічного конфлікту, називалися такі цифри втрат ворогуючих сторін: 50 тис. загиблих поляків і 20 тис. загиблих українців [45], а також 50 тис. загиблих поляків і 17 тис. загиблих українців [46]. Згідно з даними М. Коваля, в українсько-польському етнічному конфлікті з обох боків загинуло по 40 тис. осіб [47, с. 61]. Разом це 80 тис. поляків та українців. Прийmemo цифру 80 тис. загиблих в українсько-польському етнічному конфлікті 1942-1944 років. Втрати УПА та цивільного населення у збройній боротьбі з військами НКВС-МДБ СРСР та Червоної Армії перевищили, за нашими підрахунками, 114 тис. загиблих і віднесені нами до післявоєнних втрат українського народу [48, с. 453].

По-друге, це втрати внаслідок боротьби між мельниківським та бандерівським

угрупованнями ОУН, між УПА та УНРА Т. Бульби-Боровця. За даними мельниківського авторитета Зенона Книша, жертвами «бандерівської енкаведешчини» стало 4 тис. членів мельниківської ОУН [14, с. 226], хоча, на думку Я. Грицака, ці дані є дуже перебільшеними. Згідно з [49], у міжособній боротьбі загинуло щонайменше близько 400 представників мельниківської та понад 200 представників бандерівської ОУН [49, с. 29]. Червень-листопад 1943 р. на Волині характеризувався збройним протистоянням між бандерівською УПА та УНРА Т. Бульби-Боровця [50, с. 165]. Автор часів брєжневської епохи говорить про «збройну колотнечу» між УПА та УНРА [51, с. 151]. Натомість керівництво бандерівської ОУН стверджувало, що операції з оточення та підпорядкування командуванню УПА мельниківських та бульбівських загонів далися «малою кров'ю» [14, с. 246]. Загалом можна вважати, що жертвами протистояння між різними гілками українського національного руху опору стала 1 тис. осіб.

Якщо вести мову про втрати депортованих з України народів, то слід мати на увазі кримських татар, греків та інші корінні народи Криму. В [52] наводяться, з посиланням на довідку відділу спецпоселень НКВС СРСР, наступні дані: чисельність осіб, які належали до депортованих з Криму народів (включаючи кримських татар), становила до депортації 227.460, а в жовтні 1946 р. їхня кількість скоротилася до 193.959 [52, с. 303-304]. Отже, їхня чисельність скоротилася на 33.051 особу, або 14,73%. В [53] говориться про 228.543 депортованих з Криму, в тому числі 191.014 кримських татар. У [54] – про 225.009 депортованих, у тому числі 183.155 кримських татар, 12.422 болгарина, 15.040 греків, 9.261 вірмена, 1.119 німців і т. д. Причому згідно з [54], станом на 1 жовтня 1948 р. в депортації померло 44.887 осіб із числа корінних жителів Криму (20% від усієї чисельності) [54, с. 142].

Вимирання корінних жителів Криму в депортації продовжувалось й далі. Так, станом на 1 січня 1955 р. в заслання було нараховано 118.351 кримський татарин, 8.606 болгар, 1.057 греків, 5.679 вірменів та 2.087 представників інших національностей Криму [55, с. 67]. Оскільки ми оцінюємо втрати тільки воєнного періоду, втрати депортованих з Криму народів оцінимо в 33,5 тис. загиблих.

Згідно з даними В. Земскова [56], чисельність і відсоток українців серед в'язнів ГУЛАГу був таким (табл. 2).

Чисельність і питома вага українців серед в'язнів ГУЛАГу в 1939-1946 рр.

Чисельність і питома вага	Роки							
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Загальна кількість в'язнів (осіб)	1.317.195	1.344.408	1.500.524	1.415.596	983.974	663.594	715.505	600.897
Чисельність серед них українців (осіб)	181.905	196.283	189.146	180.148	114.467	73.832	85.584	107.550
Питома вага серед них українців (%)	13,81	14,6	12,61	12,73	11,63	11,13	11,96	17,9

Упродовж 1941-1945 рр. середній відсоток українців у таборах ГУЛАГу, як випливає з наведеної вище таблиці, становив 12,012%. Кількість загиблих у 1941-1945 рр. в'язнів ГУЛАГу визначена нами у 997,6 тис. осіб. Перенісши 12,012% на цифру 997,6 тис. осіб, кількість померлих в'язнів-українців ГУЛАГу можемо наближено оцінити у 120 тис. осіб.

Таким чином, втрати мирного населення України (як українців, так і уродженців України) в роки Великої Вітчизняної війни, за нашими підрахунками, виявилися такими: загинули 1,4 млн. євреїв та 27 тис. циган, 363 тис. мирних жителів від антипартизанських операцій вермахту, 60 тис. мирних жителів у зоні бойових дій, 15 тис. в'язнів у тюрмах Галичини та Волині були розстріляні співробітниками НКВС у перші дні війни, 992 тис. загинули від жорстоких умов окупаційного режиму, 604 тис. – на примусових роботах в Німеччині, 80 тис. загинули внаслідок українсько-польського етнічного конфлікту, 1 тис. – в міжособних сутичках бандерівських, мельниківських та бульбівських загонів, 33,5 тис. становили втрати депортованих народів із Криму, в якості в'язнів ГУЛАГу загинуло 120 тис. українців. Таким чином, загальна кількість загиблих у роки війни мирних жителів України та українців становить, за нашими підрахунками, 3,696 млн. осіб, у тому числі 1,1 млн. українців.

Таким чином, на фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло у складі Червоної Армії, за нашими підрахунками, 2,315 млн. уродженців України, в тому числі 1,718 млн. українців. Ще близько 42 тис. українців загинули у складі збройних сил Німеччини. Отже, військові втрати уродженців України становили 2,357 млн. загиблих, у тому числі 1,76 млн. українців. Цивільні втрати уродженців України становили 3,696 млн. загиблих, у тому числі 1,1 млн. українців. Разом військові втрати і втрати цивільного населення серед уродженців України становили 6,053 млн. загиблих, у тому

числі 2,86 млн. українців. Якщо до наведеної цифри втрат уродженців України додати ще 1,367 млн. загиблих на українській території радянських військовополонених, які не були її уродженцями, то загалом кількість загиблих у роки Великої Вітчизняної війни на території України становитиме 7,42 млн. осіб.

Як бачимо, військові втрати уродженців України – 2,357 млн. загиблих (у тому числі 1,76 млн. українців) – потрапляють у вилку 1,4-2,5 млн. загиблих, про що велася мова на початку статті. Втрати цивільного населення – 3,696 млн. загиблих (у тому числі 1,1 млн. українців) – потрапляють у вилку 3,3-4,5 млн. загиблих. Загальна чисельність загиблих на території України – 7,42 млн. осіб – потрапляє у наведену вище вилку 7-8 млн. загиблих. Загальні втрати уродженців України (6,053 млн. осіб) становлять 18,7% втрат населення СРСР (32,389 млн. загиблих). Військові втрати (2,315 млн. загиблих у складі Червоної Армії) – відповідно 13% загальносоюзних військових втрат (17,774 млн. загиблих червоноармійців).

Підсумкові порівняльні дані втрат Червоної Армії та союзників, Німеччини та союзників, з урахуванням втрат бронетехніки, авіації, витрачених боєприпасів [57, с. 196, 198; 20, с. 110], наведені в табл. 3.

Стосовно втрат українців у роки Великої Вітчизняної війни, відомий демограф В. М. Кабузан писав: «...приходиться признати, что даже в условиях войны и временной оккупации естественная убыль населения в республике далеко не достигла показателей 1933-1934 гг.» [58, с. 305].

В справедливості цієї тези можна переконатися, порівнявши смертність населення України під час голодомору (1932-1933 рр.) та в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) по деяких регіонах та населених пунктах на основі даних, наведених О. Веселовою у своїй публікації [61, с. 469, 471, 474-475] (табл. 4).

Таблиця 3

Порівняльні дані втрат збройних сил СРСР та Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни

Втрати збройних сил ворогуючих сторін	Ворогуючі сторони		Співвідношення втрат
	СРСР	Німеччина	
Людські втрати Червоної Армії та вермахту (млн. загиблих осіб)	17,774	3,32 *	5,35 : 1
Людські втрати СРСР та Німеччини разом із союзниками (млн. загиблих осіб)	17,853	3,934	4,45 : 1
Втрати танків і САУ (тис. одиниць)	96,5	37,6	2,57 : 1
Втрати бойових літаків (тис. одиниць)	75,2	13,5	5,57 : 1
Втрати боєприпасів під час бойових дій (млн. тонн)	8,0	5,6	1,43 : 1

* Разом зі втратами колаборантів.

Таблиця 4

Порівняльні дані втрат населення від голодомору та в роки Великої Вітчизняної війни за деякими населеними пунктами та регіонами України

Назва населеного пункту або регіону	Смертність (в абсолютних цифрах або відсотках)		Співвідношення втрат
	Від голодомору	В 1941-1945 рр.	
м. Київ	8,8 %	7,4 %	1,89 : 1
с. Тимошівка, Маньківський район, Черкаська область	300	35	8,57 : 1
с. Тарган, Володарський район, Київська область	360	52	6,92 : 1
с. Стецівка, Звенигородський район, Черкаська область	1.390	300	4,63 : 1
Кам'янський район, Черкаська область	12.000	3.840	3,13 : 1
с. Гарбузівка, Полтавська область	362	47	7,7 : 1

У масштабах всієї України, за обчисленнями С. В. Кульчицького, від голодомору 1932-1933 рр. померло 3,5 млн. українців [59, с. 409]. Результати нашого дослідження, згідно з якими в роки Великої Вітчизняної війни загальні втрати українців (як

військові, так і мирного населення) склали 2,86 млн. загиблих, вищенаведена теза В. М. Кабузана підтверджують, хоча, без сумніву, людські втрати українського народу і в 1932-1933 рр., і в 1941-1945 рр. були дуже важкими.

1. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.
2. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.
3. Михайлици В. Втрати народу України у Великій Вітчизняній війні (6.05.2010) / В. Михайлици. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tneu.edu.ua/peremoga/index.ppx?topic=6.0>.
4. Эрлихман В. Потери народонаселения в XX веке: Справочник / В. Эрлихман. – М.: Русская панорама, 2004. – 215 с.
5. Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Перевидання в Україні. – К., 1994.
6. Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897-1990 років / С. Чорний. – К.: Голов. Спеціаліз. Ред. літ. мовами нац. Меншин України, 2002. – 181 с.
7. Соколов Б. Победа – одна на всех. 65 лет победы / Б. Соколов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Pobeda-odna-na-vseh>.
8. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України в XX столітті / С. В. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2 жовтня.

9. Великая Отечественная война. 1941-1945. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
10. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
11. Тронько П. Т. Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 95-100.
12. Процик П. Україна. Друга світова. Тільки цифри / П. Процик // Українська правда (7.05.2010). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/07/51738/>.
13. Московский комсомолец в Украине. – 2011. – № 27 (29.06.2011). – С. 3.
14. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
15. Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд-е. – Т. 50. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1957. – 764 с.
16. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина / М. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 608 с.
17. Буровский А. М. Великая гражданская война 1939-1945 / А. М. Буровский. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 496 с.
18. Суворов В. День «М». Когда началась Вторая мировая война? / В. Суворов. – К.: «Золоті ворота», 1994. – 255 с.
19. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? / В. Суворов. – М.: Изд. Дом «Новое время», 1993. – 351 с.
20. Соколов Б. В. Кто воевал числом, а кто – умением / Б. В. Соколов. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 288 с.
21. Поляков Ю. Точную цифру потерь мы не узнаем никогда / Ю. Поляков // Известия. – 2005. – 6 мая. – С. 17.
22. Соколов Б. В. Вторая мировая: факты и версии / Б. В. Соколов. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2005. – 432 с.
23. Др. Кристиан Штрайт. Они не товарищи. Вермахт и советские военнопленные. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kontakte_kontakty.de/russish/streit.htm.
24. Гриневич В. Історія українського війська. (1917-1995) / В. Гриневич та інші. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
25. Лопуховский Л. Прохоровка – без грифа секретності / Л. Лопуховский // Независимое военное обозрение. – 2003. – 31 октября.
26. Рыбаковский А. Л. Великая Отечественная: людские потери России / А. Л. Рыбаковский // Социс. – 2001. – № 6. – С. 85-98.
27. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15-25.
28. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3-21.
29. Муковский И. Великая Отечественная. Украина. Резервы. (22.06.2010) / И. Муковский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/show/history/25282>.
30. Украинцы. – М.: Наука, 2000. – 535 с.
31. Книга пам'яті України. Закарпатська область. – Т. 2. – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.
32. Ванат І. Нарис новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Кн. II. – Братислава: Слов. педагог. видавництво, 1985. – 356 с.
33. Вегеш М. М. Нариси історії українців Марамощини (Румунія) у 1918-1945 роках / М. М. Вегеш, Л. М. Горват. – Ужгород: ТОВ «Колір принт», 1998. – 87 с.
34. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
35. Созаев-Гурьев Е. Неучтенные ветераны второй мировой / Е. Созаев-Гурьев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infox.ru/authority/mans/2010/03/22/>.
36. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини. 1939-1945 / А. Боляновський. – Львів: ЛНДУ – Канад. Інструмент укр. студій Альберт ун-ту, 2003 – 686 с.
37. Сеницын Ф. Л. Сыны ограбленных отцов, спасайте Родину! / Ф. Л. Сеницын // Военно-исторический журнал. – 2010. – № 2. – С. 14-19.
38. Солонин М. С. Фальшивая история Великой войны / М. С. Солонин. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 320 с.
39. Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 44. – С. 19.
40. Народы и религии мира. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. – 928 с.
41. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 501 с.
42. Ільющин І. І. До питання про Волинську трагедію 1943-1944 рр. / І. І. Ільющин // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 115-123.
43. Волинь. 1943. Боротьба за землю. – 2003. – № 28. – 340 с.

44. Офіцинський Р. Україно-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944) / Р. Офіцинський, Л. Ховрак. – Ужгород: Гражда, 2002. – 84 с.
45. Телеканал «1+1», Передача «Подвійний доказ». – 2002. – 14 жовтня.
46. Телеканал «Інтер». – 2003. – 5 лютого.
47. Коваль М. В. Организация украинских националистов (ОУН): уроки истории / М. В. Коваль // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 53-76.
48. Лавер О. Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945-2005 рр. / О. Лавер // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. збірник наукових праць. – Вип. 16. – Частина 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 443-476.
49. Паршев А. Вторая мировая. Когда она началась и когда закончилось? / А. Паршев, В. Степаков. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 576 с.
50. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944) / В. Дзьобак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 260 с.
51. Чередниченко В. Анатомія зради / В. Чередниченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.
52. Платонов О. Бич божий: величие и трагедия Сталина / О. Платонов. – М.: Алгоритм, 2005. – 415 с.
53. Крымские татары. – Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
54. Пыхалов И. За что Сталин выселял народы? / И. Пыхалов. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 480 с.
55. Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія і сучасність / Ю. І. Зінченко // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 62-73.
56. Земсков В. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10-27; 1991. – № 7. – С. 3-16. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perplet.ru/history/Author/Russ/Z/Zemskov/Articles/ZEMSKOV.HTM>.
57. Соколов Б. Красный колосс. Почему победила Красная Армия? / Б. Соколов. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 352 с.
58. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
59. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1932 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
60. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 872 с.
61. Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих / О. Веселова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 430-485.

РЕЗЮМЕ

ОБЩИЕ ПОТЕРИ УКРАИНСКОГО НАРОДА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Лавер А. Г. (Ужгород)

В статье изучаются вопросы военных потерь Советского Союза, Германии и их союзников в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Также рассматриваются потери гражданского населения СССР и украинского народа в этой войне.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, общие потери населения, военные потери.

SUMMARY

TOTAL LOSSES OF THE UKRAINIAN PEOPLE DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

O. Laver (Uzhhorod)

The article deals with the military losses of the USSR, Germany and their allies in the Great Patriotic war (1941-1945). The losses of the USSR civilian population and Ukrainian people in this war are under consideration.

Keywords: Great Patriotic war, general losses of population, military losses.